

УДК 94(477)"1917/1921"

**СЕЛЯНОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ
ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917 – 1921 рр.**

Олександр ЖИТКОВ (Кіровоград)

У статті визначені структурні складові розробки селянознавчої проблематики в контексті формування наукової концепції історії Української революції 1917 – 1921 рр.

Ключові слова: Українська революція, селянство, наукова концепція, історіографія.
В статье определены структурные составляющие разработки крестьяноведческой проблематики в контексте формирования научной концепции Украинской революции 1917 – 1921 гг.

Ключевые слова: Украинская революция, крестьянство, научная концепция, историография.

The article defines structural points of developing a problem of studying peasantry in the context of forming scientific conception of the Ukrainian revolution history in 1917-1920.

Key words: Ukrainian revolution, peasantry, scientific conception, historiography.

Сучасна історична науки переживає перехідний, кризовий стан, зумовлений руйнуванням звичних теоретичних основ позитивістської методології, коли за висловом російського вченого Б.Могильницького “стара парадигма вичерпала свій потенціал, а нова ще не сформувалася і в співтоваристві істориків виникло відчуття інтелектуальної безпорадності перед викликами часу” (переклад наш, О.Ж.) [18, с. 11]. Методологічна криза торкнулася всієї пострадянської історіографії й особливо загострилася на початку дев'яностих років після розпаду спільного дослідницького поля, яке існувало за часів СРСР. Подолання моноетнічної концепції радянської історіографії, пошуки ідентичності та відродження одвічних духовних цінностей нашого народу, спонукали до національних традицій історіописання. За роки незалежності було сформоване нове інтелектуальне покоління істориків – практиків, критично налаштоване до марксистського позитивізму, яке все частіше звертає свій погляд на Захід у пошуках нових методів і підходів дослідження [21].

Актуалізація селянознавчої теми в цей складний період, на перший погляд, видається анахронізмом або ж безоглядною даниною тим самим традиціям минулого. Але з часом починаєш розуміти, що нічого більшого, як це було зроблено М.С. Грушевським, В. К. Липинським, іншими визначними постатями щодо осмислення місця селянства в буремних подіях революції 1917 – 1921 рр., досягти не вдалося. Мабуть, не випадково селянство як етнічна основа нації завжди перебувало в центрі широкого кола гуманітарних дисциплін та відігравало роль своєрідного духовного індикатора загального стану української історичної науки.

Опублікований наприкінці 1989 року науково-допоміжний бібліографічний покажчик “Історія селянства Української РСР 1917 – 1989 рр.” зафіксував наявність близько 900 видань документального й дослідницького характеру з історії селянства доби національно-визвольних змагань, у яких було презентовано результати розробки цієї теми в радянській історіографії [10, с. 52 – 114].

Показником актуалізації проблеми завжди було її освоєння на рівні дисертаційних досліджень: кандидатських і докторських. За об'єктивними підрахунками Г. Корольова, у 2006 – 2011 роках було захищено 173 дисертації з історії Української революції, у яких селянська тематика складала помітний відсоток змістовного матеріалу [17, с. 408 – 429]. Проте, лише декілька дослідників звернулися до вивчення історіографічних аспектів аграрної політики українських урядів та аграрного селянського руху доби Центральної ради. Зокрема, селянська тематика розглядалася в публікаціях та дисертаційних дослідженнях захищених у різні роки Н. І. Земзюліною, С. В. Грибоедовим, Г. В. Салатою. При цьому варто наголосити, що хронологічно й тематично ці дослідження обмежені добою Центральної ради, тобто 1917 – початком 1918 року. Більшість дисертантів уникала виражених об'єктивних оцінок наявних здобутків радянської історіографії, обходила тільки констатацією негативу, властивого в цілому радянській аграрній школі. Значна кількість наукових розвідок взагалі випала з поля зору науковців, що негативно вплинуло на рівень осмислення, цілісності та об'єктивного вивчення аграрно-селянського сегменту досліджень Української революції 1917 – 1921 рр. [8]. Тим часом, лише

за приблизними підрахунками А. Панчука, станом на 2005 рік обсяг матеріалів з історії Української революції перевищував більше трьох тисяч одиниць [19, с. 2.]. Отже, нагальним завданням є здійснення комплексного історіографічного аналізу досліджень із зазначеної проблеми на основі залучення всього доступного матеріалу.

Вивчення усього комплексу історіографічних джерел уможливило виокремлення та обґрунтування п'яти періодів освоєння та розробки досліджуваної проблеми, як складової частини загальної концепції Української революції.

Перший, найкоротший період, охоплює час з 1917 по 1921 рр. Саме тоді в періодичних виданнях та агітаційній літературі були опубліковані теоретичні узагальнення лідерів визвольного руху, які торкалися оцінок рушійних сил, мети та завдань українства в революції. Зокрема, аналізуючи співвідношення й наповненість понять “народ” і “селянство” в розрізі тягlosti історичного процесу, М.С.Грушевський зробив висновок, що перебіг визвольних змагань 1917 – 1921 рр. визначався рівнем свідомості українського селянства. Більше того, учений уважав, що на початку минулого століття селянство не вичерпало свого потенціалу. Він підкреслював, що “революція наша пішла іншими дорогами, ніж на заході, з іншого боку підійшла до розв'язання соціальної проблеми і цією наміченою стежкою повинно йти й далі наше соціальне й державне будівництво, маючи своєю підставою інтереси трудового селянства” [7, с. 40].

Водночас на сторінках преси, а також у невеликих за обсягом друкованих партійних виданнях того часу публікувалися дискусійні матеріали політиків із різних таборів, а також урядовців та громадських діячів, які висловлювалися з приводу вирішення земельного питання, діяльності земельних комітетів й органів місцевого самоврядування в українському селі [20].

Другий період охоплює час від 1921 року, тобто від драматичних подій, пов'язаних із утратою національної державності, до початку 1930 – х років [5]. Особливістю цього періоду є складний та суперечливий характер розвитку історичної думки як у середовищі української еміграції, котра займала різні ідейні ніші – уєнерівську і державницьку, так і в радянській історіографії, де нагромаджувалися внутрішні суперечності, пов'язані із штучним уживанням у масову свідомість учених-істориків марксистської схеми, т.зв. “теорії союзу робітничого класу і селянства” на різних етапах “пролетарської революції” [15].

Третій період датується часом від середини 1930 - х до початку 1950 - х років. Це період інституалізації радянської історичної науки, остаточного утвердження марксистської класової концепції більшовицького перевороту в Україні, ліквідації “буржуазного напрямку української історіографії” та остаточного згортання досліджень української історії з яскраво вираженими національними тенденціями у творчості М. Яворського, В. Сушино-Хоменко, А. Річицького. Зокрема, започаткована М. Яворським дискусія щодо характеру революційних процесів в Україні, вилилася в критику позицій ученого, який серед визначальних рис громадського руху на чільне місце висував національну ідею [27].

Разом з тим слід відзначити певні здобутки радянських істориків у дослідженні форм і змісту протестного селянського руху 1917 – 1918 рр., який розглядався у світлі соціальної боротьби всередині самого стану, її трансформації в політично усвідомлену програму революційних дій внаслідок радикалізації більшовиками обстановки в українському селі [11].

Проте численні приклади партикуляції та штучного применшення ролі селянства в соціоетнічних процесах, замовчування, або ж свідоме затушовування причин та характеру повстанства були ознакою цього складного періоду, який

характеризувався посиленням ідеологічного тиску та втручанням влади у творчу діяльність учених.

Четвертий період припадає на середину 1950-х – другу половину 1980-х років. В українській історіографії зазначеного часу відбувалися позитивні з погляду історіографії процеси об'єктивації історичних знань, нагромадження дослідницького матеріалу, зокрема стосовно питань формування соціальних запитів селянства передреволюційної доби, його ролі у формуванні місцевих керівних органів влади – виконкомів рад селянських депутатів, сільських та повітових земельних комісій і революційних комітетів та ін.

У жовтні 1957 року було засновано “Український історичний журнал”, а під впливом зазначених вище тенденцій з 1968 року виходить науковий збірник праць “Історіографічні дослідження в Українській РСР”. Ці наукові видання сприяли підвищенню якості наукових досліджень, популяризували історичні знання та залучали до наукової роботи креативних радянських вчених.

Після 1964 року боротьба з “виявами волюнтаризму” М. С. Хрущова зумовила посилення партійного контролю за науковою діяльністю істориків. Зокрема, у радянській Україні розпочалося переслідування науковців, які насмілювалися критично оцінювати здобутки радянської історіографії, зверталися до використання надбань істориків діаспори. Проблемне поле досліджень аграрної історії в УРСР суттєво звузилося, а провідні тенденції націоцентричної концепції історії Української революції і селянознавчі розвідки публікувалися в таких виданнях, як “Наукові записки НТШ ім. Т.Шевченка”, “Визвольний шлях”, “Український історик” та інші. Зокрема, професор Я. С. Калакура виділяє великий пласт оригінальних досліджень учених з української діаспори котрі мали вагоме історіографічне значення [12, с. 379].

У цілому в радянській історіографії селянського руху “панував” компендіум, залежний від загальної схеми т.зв. “Великої Жовтневої соціалістичної революції в Україні”. Окремі позитивні процеси, які торкалися нагромадження та деталізації історичного матеріалу в тих чи інших регіональних дослідженнях, не могли змінити загальної картини їхньої належності до розряду концептуально збіднених, несамотійних у творчому плані тем радянської історіографії [24].

П'ятий період дослідження проблеми збігається з розгортанням загальної кризи, яка за усталеною в колах науковців думкою, передусім була кризою пост марксистської методології. Хронологічно його початок відносять до умовної межі кінця восьмидесятих – початку дев'яностих років минулого століття. Він триває до сьогодення.

Формування національної концепції історії наштовхнулося на значні труднощі, котрі зумовлювалися багато полюсністю оцінок найважливіших подій, ідейним несприйняттям з боку окремих учених традицій європейської історичної школи, відсутністю комінукативних приводів та навичок аналітичної роботи з масою джерел, які стали доступними для істориків. У перші роки важливе значення мали утилітарні навички самотійної роботи дослідників: знання іноземної мови, уміння й бажання вести плідну дискусію, толерантність щодо плюралістичності думок опонентів та ін.

Першим кроком освоєння в нових умовах проблематики Української революції став взаємний зустрічний рух обох частин вітчизняної історіографії, які розвивалися осібно – у колах діаспори та умовах радянських реалій. На ці думки наштовхують висновки історіографічних досліджень на рівні усвідомлення “...широкої соціальної бази Центральної ради і значних масштабів втручання радянської Росії в українські справи, яке переросло у війну з УНР”, наслідком чого “...була відкинута, як помилкова, концепція переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, крізь призму якої радянська

історіографія розглядала політичний процес в Україні 1917 р., і поновлена в правах концепція національної революції” [1, с. 19].

Як бачимо, у перших дослідженнях Української революції періоду Центральної ради авторська концепція еталонно оцінювалася порівняно з концептуальними викладками УНРівської школи. Не забарилися дослідники з обґрунтуванням доцільності політики П.Скоропадського та його урядів у скрутні часи революції з позицій державницьких цінностей і традицій історіописання [6].

Лише в останнє десятиліття відбулися помітні зрушення в напрямку об’єктивного осмислення революційних перетворень 1917 – 1921 рр., котрі відбувалися в Наддніпрянщині та західноукраїнських землях, що дає змогу говорити про якісно новий етап формування національного наративу доби визвольних змагань, який термінологічно закріпився в сучасній історіографії як Українська революція. Сукупність теоретичних напрацювань, фіксація причинно-наслідкових зв’язків, змістовність наповнення цього терміна потребує розгалужених коментарів, але не слугує перепорою для плідного використання стосовно всього періоду загальноукраїнських та регіональних досліджень. Своєрідний підсумок вивчення досліджуваної проблеми було підбито в узагальнювальній академічній праці “Історія українського селянства” (2006 р.), де автором відповідного розділу В.Ф.Верстюком відзначалося, що “характерною рисою революційних подій в Україні було тісне поєднання національного та соціального моментів, які фокусувалися на постаті українського селянина” [9, с. 527].

Важливою проблемою сьогодення є вакуум теоретичних здобутків, котрі уможливають якісний аналіз етносоціальних та соціокультурних процесів, які розгорталися в українському селі в 1917 – 1920 рр., у контексті творення інтелектуальної історії, що спонукає до своєрідної інвентаризації аксіологічних ідей [25, с. 4]. До певної міри, конотація терміна “етнічні та соціальні процеси” в українському селі 1917 – 1920 рр. була презентована в узагальнювальних працях В.Ф.Верстюка, В.Ф.Солдатенка, О.С.Реєнта через призму висвітлення типових рис суспільних інституцій селянства: різного рівня: рад, кооперативних об’єднань, роботи земських зібрань, селянських спілок, а також характеристики аграрного руху, взаємостосунків влади й селянства та ін. [3].

Зокрема, у працях В.Ф.Верстюка сформовано власне “селянську концепцію” революції 1917 – 21 рр., в основі котрої лежить ідея соціокультурного конфлікту зрусифікованого міста й українського села, окреслена парадигма повстанства як вияв сутності національного характеру революції, соціально-економічної програми селянського руху в загальному контексті революційних подій післяреволюційної Росії [4].

Низка теоретичних досліджень, здійснених В.Ф.Солдатенком, дала змогу науковцям виробити критичний підхід до застарілих схем революційних подій та оцінок, які панували в радянській історіографії та виявити низку помилок і необґрунтованих тверджень сучасників стосовно характеру Української революції, її періодизації, змісту соціальної політики Центральної ради та урядів П. Скоропадського й Директорії, а також військової сторони захисту УНР [23].

Концептуальні проблеми соціально-економічних, політичних та національних аспектів Української революції в історіографічному ключі ґрунтовно досліджувалися в публікаціях та історіографічних нарисах узагальнювального плану. Вперше комплексний історіографічний аналіз досліджень державотворчих потенцій Української революції було здійснено в численних працях професора В. П. Капелюшного. Зокрема, у відповідних розділах докторської дисертації та монографії “Історіографія внутрішньої політики українських урядів доби визвольних змагань” автором у дискусійному сенсі розглядаються її аграрно-селянський, релігійний та духовний чинники в контексті формування соціально-

економічного підґрунтя національної державності 1917 – 1921 рр. [13, с. 185 – 283].

Проблеми національної політики української влади у роки революції подано в історіографічному дослідженні та докторській дисертації професора, члена-кореспондента Національної академії педагогічних наук України О. О. Рафальського. Порівняльна комплексна характеристика напрацювань радянської, зарубіжної та сучасної вітчизняної історіографії, критичний аналіз історичних шкіл, здійснений автором, створює прецедент залучення до історіографічного розгляду малодослідженої сторони Української революції як багатостороннього в своїй природі, соціального явища [22].

Грунтовне монографічне дослідження, присвячене проблематиці аграрної політики урядів А. Денікіна і П. Врангеля на підконтрольних їм українських землях у контексті історіографічних процесів радянської і пострадянської доби, презентував 2008 року черкаський науковець С. В. Корновенко [16].

Витоки та характерні риси повстанського руху українського селянства, як висвітлення його боротьби за реалізацію військового потенціалу революції, детально проаналізовано в статтях та опублікованій 2012 року монографії В. В. Щербатюка [26].

Отже, сучасний рівень теоретичного осмислення соціально-економічної, політичної та правової сторони актуальної проблематики Української революції дає підстави окреслити головні риси втілення її селянознавчого наративу в загальну концепцію з виокремленням наступних рекомендованих напрямків подальшого вивчення змісту і характеру урядової політики щодо селянства, повстанського руху, селянської складової державного устрою і захисту національних владних інституцій.

На наш погляд, найбільш повно сучасним вимогам критичного відбору історіографічних джерел, принципам історизму відповідає схема аналізу, запропонована В. П. Капелюшним [14, с. 34 – 49]. Уважаємо за доцільне, спираючись на методологічні та аксіологічні підходи, характеристику джерельної бази здійснену попередниками актуалізувати наступні компоненти її дослідження: документальні джерела, спогади, біографії та джерела особового походження, рецензії, критико-бібліографічні видання з досліджуваної проблеми, узагальнювальні та монографічні дослідження, матеріали наукових конференцій, довідкова, науково-популярна й публіцистична література.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білян П.Я. Історіографія української революції 1917 – початку 1918 рр. / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1999.
2. Білян П.Я. Історіографія Української революції 1917 – початку 1918 рр. // Автореф. дис. ... канд. іст. наук – Львів, 2001; Грибоедов С.В. Українська держава гетьмана П. Скоропадського: історіографічне дослідження. // Автореф. дис. ... канд. іст. наук – К., 2001.
3. Верстюк В. Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні. 1918 – 1921. – К.: Наукова думка, 1991; Солдатенко В. Українська революція. Концепція та історіографія. – К., 1999.; Солдатенко В.Ф. Українська революція: проблеми вивчення концепції та оцінки історіографії // Історична наука на порозі ХХІ ст. – Харків, 1995. – С.256 – 262; Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997; Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999; Реєнт О. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2003.
4. Верстюк В.Ф. Концептуальні проблеми вивчення історії Української революції // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Вип.ХІ. – Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2000. – С. 15–30.
5. Водотика С. Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування: дис. ... д-ра. іст. наук: / Сергій Григорович Водотика; Інститут історії України НАН України. – К., 2000.

6. Грибоедов С.В. Українська держава гетьмана П.Скоропадського. Історіографічне дослідження. / Автореф. дис. ... канд. іст. наук – К., 2001.
7. Грушевський М. Підстави великої України. / М. Грушевський // Михайло Грушевський На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью Йорк – Львів – Київ – Торонто – Мюнхен, 1992. – С. 39 – 56.
8. Земзюліна Н.І. Селянське питання в Україні 1917 – 1918 рр. (Історіографія проблеми). // Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998; Грибоедов С.В. Українська держава гетьмана П.Скоропадського. Історіографічне дослідження. // Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001; Салата Г.В. Аграрна політика українських національних урядів (1917 – 1920 рр.): Історіографія. // Автореф. ... дис. канд. іст. наук. – К., 2010.
9. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України, Інститут історії України / В.А.Смолій (Відп. ред.) – Т.1 – К., 2006.
10. Історія селянства Української РСР 1917 – 1989 рр. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. – К., 1990.
11. Іргізов А. Селянський рух на Київщині // Літопис революції – 1931. – № 2. – С. 30 – 31; Чеботарьов Ю. Селянський рух на Україні в 1917 р. – К., 1940 та ін.
12. Калакура Я. Українська історіографія. Курс лекцій. – К., 2012.
13. Капелюшний В.В. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917 – 1921 рр.). – Рукопис дис. ... докт. іст. наук. – К., 2004; Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). – К., 2003.
14. Капелюшний В.П. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917 – 1921 рр.): Історіографія. – Рукопис. дис. ... докт. іст. наук. – К., 2004.
15. Клуний Г. В. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів з часи революції на Україні. – Харків, 1926; Рубач М. Аграрная революция на Украине в 1917 году // Летопись революции. – 1927. – №№ 5 – 6. – С. 7 – 45.
16. Корновенко С.В. Аграрна політика білогвардійських урядів А.Денікіна, П.Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919 – 1920 рр.): історіографічний процес 1919 – 2000-х рр. – Черкаси, 2008.
17. Корольов Г. Дисертації з проблем історії Української революції, захищені в 2006 – 2011 роках. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років. — К., 2011. – Вип. 6. — С. 408 – 429.
18. Могильницкий Б.М. История на переломе. Некоторые тенденции развития современной исторической мысли. // Междисциплинарный синтез в истории и социальные теории: теория, историография и практика конкретных исследований. – М., 2004. – С. 5 – 22.
19. Панчук А.М. Історіографія Західно Української Народної Республіки (1918 – 2000 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000.
20. Пісоцький А. «Соціалізація» землі чи контрреволюція // Робітнича газета. – 1918 р. – 3 січня.; Порш М. Автономія України і соціаль-демократія. – К., 1917, та ін.
21. Плохій С. Уявляючи раньомодерну Україну // Критика. – 2005. – Ч. 9.
22. Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. – К., 2000; Рафальський О. Неукраїнці в українській революції 1917 – 1920 років (історіографічний аспект) // Галичина. Науково і культурно - просвітній краєзнавчий часопис. – 2000. – №4. – С. 184 – 190.
23. Солдатенко В. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження Української революції // Український історичний журнал – 1999. – № 1. – С. 68 – 85.
24. Тимченко Ж.П. Ленінське вчення про союз робітничого класу і біднішого селянства в 1917 р. в українській радянській історіографії // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – Вип. 3. – К., 1970. – С. 53 – 63.
25. Удод О.А. Аксиологічний (ціннісний) підхід у методології та методиці історії // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XI. – 2000. – С. 164–173.
26. Щербатюк В.В. Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років: Українська історіографія. – К., 2012.

27. Яворський М. Проблема української національно-демократичної революції // Червоний шлях – 1927. – №. 4. – С. 93 – 109.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Житков Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім.. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історія та історіографія соціальних рухів доби Української революції 1917– 1921 рр.